

نقش بانوان شیعه عصر امام صادق (علیه السلام) در بسط جریان تشیع

نجمه صالحی^۱، مهسا اسدبیدی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22034/SKH.2021.5172

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۳/۰۵، تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۵/۱۰

نوع مقاله: ترویجی

چکیده

نقش و اثرگذاری بانوان در عرصه‌های مختلف از موضوعات ثبت نشده در آثار پیشین است که با در کنار هم گذاشتن گزارش‌های تاریخی پراکنده، می‌توان به آن دست یافت. پژوهش فرارو با روش توصیفی - تحلیلی و مطالعه متون تاریخی و رجالی متقدم، درصدد پاسخ به این پرسش است که بانوان شیعه در دوران پیشوای ششم (علیه السلام) چه تأثیری داشته و چه اقداماتی در جهت بسط جریان تشیع انجام داده اند؟ لذا با نگاهی گذرا به اوضاع فرهنگی - سیاسی عصر امام صادق (علیه السلام) به معرفی برخی زنان برجسته شیعه می‌پردازد و پاره‌ای از اقدامات مهم آنان را بررسی می‌کند. حضور بانوان شیعه دوره مذکور در زمینه‌های گوناگون از جمله نقل روایت، پاسخ به سؤالات شرعی، وصایت، وکالت، هجرت و نشر فرهنگ ناب شیعه، گویای این مدعاست که بانوان شیعه در گسترش جریان تشیع مؤثر بوده و تهدیدها را به فرصت تبدیل کرده‌اند.

واژگان کلیدی: عصر امام صادق (علیه السلام)، منصور عباسی، بانوان شیعه، تشیع و تقیه.

۱ سطح سه تاریخ اسلام، na.salehi1981@gmail.com

۲ دانشجوی دکتری مدرسی معارف (تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی)، mahsa.asadbeygi@gmail.com

مقدمه

حضور و نقش زنان در زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را می‌توان به دو بخش پیدا و ناپیدا تقسیم نمود. بخشی از فعالیت‌های آنان تربیت فرزند، هدایت و مدیریت داخلی خانواده است که به‌صورت معمول صورت می‌گیرد و چه بسا ثبت، محاسبه و اندازه‌گیری نمی‌شود. بخش دوم از نقش و فعالیت‌های آنان حضوری است که در جامعه داشته و اثر مثبتی که از خود به‌جای گذاشته‌اند.

شناخت اثرگذاری زنان در تاریخ و رفع اتهام منفعل بودن آنها از نظر اسلام، از مهمترین وظایف حوزه پژوهش‌های تاریخی است. عملکرد زنان شیعه در عرصه‌های مختلف می‌تواند الگوی مناسبی برای زنان شیعه امروزی باشد تا در پرتو الگوگیری از این مجاهدان، موجب شرکت مؤثر زنان در زمینه‌های تربیتی، تبلیغی، اجتماعی و سیاسی شود.

محدودیت تاریخی شیعیان و کمبود گزارش‌های تاریخی مربوط به زنان و در هم تنیدگی تاریخ با دانش حدیث، تفسیر، فقه و گرایش‌های گوناگون فکری باعث می‌شود امکان پرداختن به ابعاد مختلف موضوع بانوان کمی سخت به نظر برسد. می‌توان گفت زنان در دوران معصومان^۱ فعالیت‌هایی داشته‌اند که با گردآوری و کنار هم گذاشتن گزارش‌های تاریخی قابل استخراج است.

نوشتار پیش رو درصدد است گامی برای شناسایی زنان مؤثر شیعه عصر پیشوای ششم (علیه‌السلام) در عرصه‌های فرهنگی - سیاسی بردارد. پیش از این پژوهش‌هایی در این خصوص به‌صورت موردی و تک‌نگاری صورت گرفته است؛ از جمله: «حُمَیْدَه مُصَفَا» نوشته محمد اصغری نژاد، «بانوی باکرامت» نوشته محمد امینی گلستانی، «امّ فروه مادر امام صادق (علیه‌السلام)» نوشته محمد مهاجرانی، اشاره نمود که عموماً تک‌نگاری‌های توصیفی هستند و به‌هیچ‌وجه توضیحی از شرایط سیاسی - اجتماعی عصر امام صادق (علیه‌السلام) و وضعیت زنان در آن عصر به میان نیاورده‌اند. در برخی آثار دیگر نقش زنان در بازه زمانی بیشتر واکاوی شده است. تنها در یکی از مقالات به چگونگی روایت زنان در منابع حدیثی شیعه پرداخته شده است که علاوه بر گسترده بودن دوره زمانی، به معرفی اجمالی زنان راوی شیعه و احادیث آنها در کتاب‌های روایی می‌پردازد.

وجه تمایز این پژوهش با آثار پیشین در بررسی نقش بانوان شیعه در عصر امام صادق

(علیه السلام) است. این مقاله درصدد پاسخ به این سؤال است که تاثیر بانوان شیعه در بسط جریان تشیع در چه زمینه‌هایی بوده است. به همین دلیل پس از بررسی مفاهیمی چون تشیع، شیعه، نقش و وضعیت فرهنگی - سیاسی دوران امام صادق (علیه السلام)، نقش فرهنگی و سیاسی بانوان برگزیده شیعه بررسی شده است.

مفهوم شناسی

الف - تشیع و شیعه

«تشیع» واژه‌ای عربی از مصدر باب تَفَعَّل از ریشه «شَیَّعَ» (شاع) است. معنای لغوی تشیع صرف پیروی از شخص متبوع نیست؛ بلکه پیروی همراه با گرایش درونی و دوستی توأم با اخلاص است. (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱) کلمه «شیعه» نیز از همین ریشه مشتق شده است. اگر واژه شیعه چنانچه به نحو مطلق یا همراه «ال» معرفه به صورت غیر و به صورت غیر مضاف ذکر شود، فقط به پیروان امیرالمومنین (علیه السلام) اشاره دارد؛ یعنی جمع پرشماری از مسلمانان که در برخی باورها متفاوت از اهل تسنن می‌اندیشند. (مفید، ۱۴۱۳: ص ۲) «تَشِيعَ فِي الشَّيْءِ»؛ «در هوای (میل به) آن چیز، مستهلک شد». (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۷: ۲۵۹). «تَشِيعَ»؛ «ادعای شیعی بودن کرد». (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۷: ۲۵۸) و این تعریف معنای اصطلاحی تشیع را در بر می‌گیرد.

ب - نقش

واژه نقش فارسی و مصدر است. در لغت به معنای رنگ آمیزی کردن، شکل و صورت کسی را کشیدن، نشان و اثر گذاشتن روی زمین یا چیزی که باقی مانده است. (عمید، ۱۳۷۹، ص ۱۱۶۷-۱۱۶۸) این کلمه علاوه بر معنای لغوی، به تحلیل جامعه شناسی نیز نیاز دارد؛ از این رو ابتدا پایگاه تعریف می‌شود. پایگاه به موقعیت و جایگاهی گفته می‌شود که فرد در یک گروه احراز می‌کند و «نقش» رفتارهایی را می‌گویند که از فرد به مناسبت احراز یک پایگاه معین اجتماعی انتظار می‌رود. (بروس کوئن، ۱۳۸۷: ۸۳) در این پژوهش از نقش، معنای «اثرگذاری در زمینه نقل حدیث» مورد نظر است؛ زیرا بانوان راوی شیعه عصر امام صادق (علیه السلام) تأثیر

مهمی در جهت هدایت شیعیان داشته‌اند.

وضعیت فرهنگی و سیاسی دوران امام صادق (علیه‌السلام)

عصر امام جعفر صادق (علیه‌السلام) مصادف با یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ اسلامی از نظر سیاسی است؛ انتقال قدرت سیاسی از امویان به عباسیان صورت می‌گیرد و استراتژی «تقیّه» به‌عنوان سیره سیاسی امام (علیه‌السلام) در ادامه سیاست جد و پدر بزرگوارشان بود. ایشان به‌ظاهر سیاست تقیه را نسبت به عباسیان در پیش گرفت؛ اما در همان زمان احادیثی را میان راویان حدیث شیعه نشر داد. (جاسم، بی‌تا: ۶۴)

سیاست دولت جوان و جدید عباسیان چنین اقتضا می‌کرد که سفاح (حک: ۱۳۲ - ۱۲۶ ه.ق) با پسرعموهای خود نرم و مهربان باشد و به خونخواهی از قاتلان امام حسین (علیه‌السلام) تظاهر کند. تمامی این امور به‌قصد بازی دادن مردمی بود که به‌تدریج متوجه می‌شدند که عباسیان به نام اهل بیت پیامبر، آهنگ خلافت خود را دارند و اصولاً منظور از این عبارت خودشان بودند نه علویان؛ درواقع اعمال چنین اندیشه و سیاستی برای انحراف افکار عمومی بود. (حیدر، ۱۳۶۹: ۶۱)

اواخر عمر امام صادق (علیه‌السلام) تهدید و فشار از جانب منصور عباسی بسیار زیاد شده بود؛ به‌طوری که خانه ایشان به دستور خلیفه آتش زده شد. (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۷۹) مفضل بن عمر می‌گوید: منصور چند بار قصد کشتن امام صادق (علیه‌السلام) را داشت. او افرادی را می‌فرستاد تا امام (علیه‌السلام) را پیش او ببرند. وقتی نزد او می‌رفت، عظمت نگاه امام ششم شیعیان (علیه‌السلام) او را متحیر می‌کرد و از قتل وی منصرف می‌شد. منصور اجازه نمی‌داد تا مردم با امام ملاقات کنند و ارتباط نزدیک با ایشان داشته باشند و یا مسائل دین و دنیای خود را در میان بگذارند. سرانجام منصور عباسی، امام صادق (علیه‌السلام) را مسموم نمود. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۵۴۷) این گزاره‌های تاریخی گواه بر عدم امنیت و آرامش سیاسی و اجتماعی زمانه امام جعفر صادق (علیه‌السلام) است.

پیشوای ششم شیعیان (علیه‌السلام) از دوران کوتاه و آزادی نسبی در جهت تقویت مبانی اسلام و نشر معارف الهی بهره فراوان بردند. شکوفایی علوم اسلامی، در این دوره بسیار چشمگیر

بود. ایشان فعالیت در مدرسه علمیه‌ای را که پدر بزرگوارشان تأسیس کرده بودند، ادامه دادند و در این بین شاگردان برجسته‌ای در علوم و دانش‌های گوناگون تربیت یافتند. آنان حرکت علمی مسلمانان را شتاب دادند و فضای مدینه را به فضای علمی تبدیل کردند.

امام جعفر صادق (علیه السلام) با کادرسازی و تربیت شاگردان زبده زمینه‌های گسترش علوم مختلف را فراهم نمود. علاوه بر اصحاب واقعی و شیعیان راستین آن حضرت، دانش و ستان زیادی از فیض وجود ایشان بهره بردند. آن حضرت، امام الفقها و امام ائمه چهارگانه فقهی اهل سنت و استاد ایشان نیز بودند. (غروی نائینی، ۱۳۷۶: ۲۱۰)

امام صادق (علیه السلام) با شیوه‌های فرهنگی نظیر مناظرات، پرسش و پاسخ با نحله‌های مختلف فقهی، مقابله می‌کردند و با این مبارزه و جهاد فرهنگی پایه‌های حکومت‌های ظالم را نیز تضعیف می‌نمودند. در مکتب علمی ایشان افراد زیادی حضور یافتند. در گزارشی تعداد شرکت‌کنندگان مکتب علمی ایشان به چهار هزار نفر رسیده است. (حیدر، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۵۶) در روایت حسن بن علی الوشاء آمده است که نهصد نفر راوی را در مسجد کوفه دیدم که همگی از جعفر بن محمد روایت نقل می‌کردند. (نجاشی، بی‌تا: ۳۹)

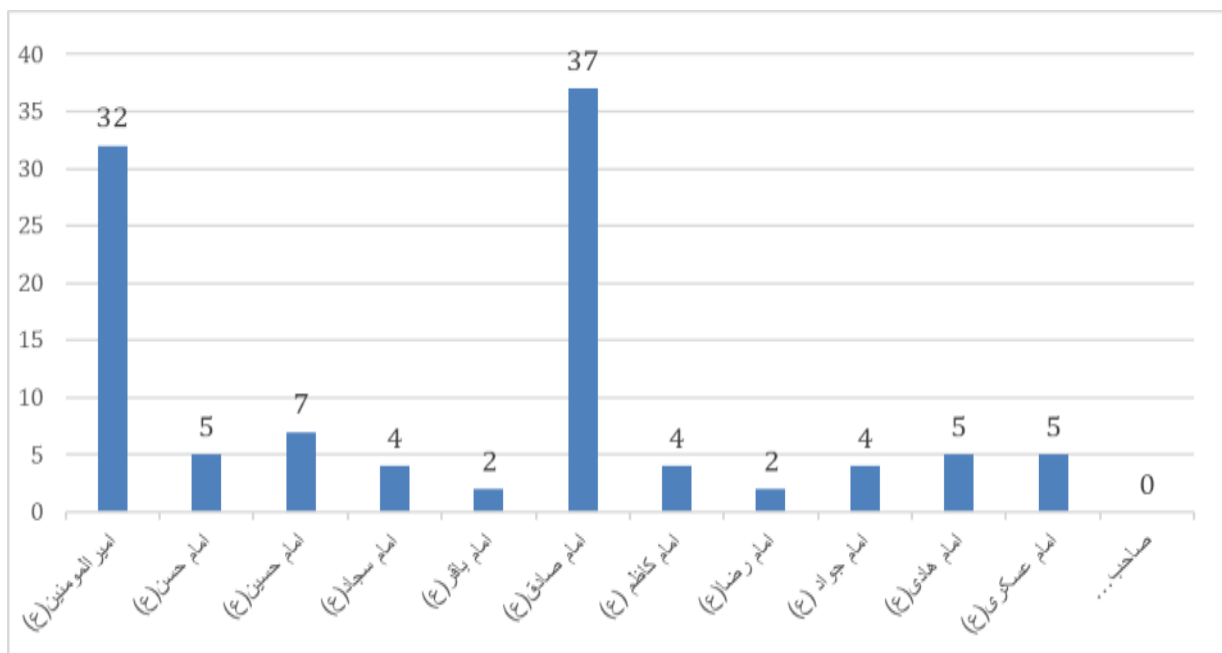
فشارهای منصور عباسی برای از میان برداشتن امام صادق (علیه السلام) موجب شد تدابیر و فعالیت بیشتری برای حفظ جان امام شیعیان شکل بگیرد. در این میان مهم‌ترین نقش کاهش آزار دستگاه حاکمه را بانوان شیعه به‌عنوان یاران مخفی امام (علیه السلام) ایفا می‌کردند؛ زیرا این امکان برای ایشان فراهم بود که بین مردم رفت‌وآمد و به امور شیعیان رسیدگی کنند و مسائل فقهی و عبادی آنها را به‌عنوان مرجع شیعه حل نمایند. توجه به اقدامات بانوان این عصر اوج فشار دستگاه عباسی بر امام صادق (علیه السلام) را نمایان می‌سازد. زنان شیعه و همسران اصحاب امام صادق (علیه السلام) از دریای وسیع علوم جعفری بی‌بهره نماندند و به‌عنوان راوی و عالمه در بین شیعیان شناخته شدند. ایشان تحت نظر پیشوای ششم، مرجع پاسخ به پرسش‌ها به‌ویژه سؤالات بانوان نیز بودند.

نقش آفرینی زنان شیعه عصر امام صادق (علیه السلام) در بسط جریان تشیع

در عصر امام صادق (علیه السلام) بانوان شیعه علاوه بر اهتمام به وظیفه همسری، مادری و تربیت شیعیان آگاه، مؤثرترین عنصر برای انتقال معارف اسلام و دفاع از ولایت و بسط تشیع بودند. در واقع این مخدرات وظیفه خطیر مدیریت بحران و ایجاد آرامش را بین شیعیان ایفا می کردند و به عنوان یاران پنهانی امام صادق (علیه السلام) از خدمت در راه مکتب تشیع از هیچ کوششی دریغ نکردند.

شیخ طوسی، ۳۲۱۱ صحابی مرد و ۱۳ راوی زن برای آن حضرت معرفی کرده است. (طوسی، ۱۴۱۵: ۱۵۵ - ۳۲۸)، نویسندگان معاصر مانند غروی نائینی نیز در کتاب خود ۳۷ بانوی راوی (غروی نائینی، ۱۳۷۵: ۳۳۶) و صادقی اردستانی در کتاب خود ۳۵ راوی زن را برشمرده اند. (صادقی اردستانی، ۱۳۷۵، ۲۹۷ - ۳۴۱)

تعداد روایان زن در عصر امام صادق (علیه السلام) بیشتر از دوره های دیگر معصومین ع است. این امر بیانگر پویایی دین و رشد چشمگیر دانش بین شیعیان امام و به ویژه زنان است. البته عمر زیاد امام و فضای باز در بستری از زمان امامت ایشان نیز بی تأثیر نبوده است. پس از دوران امام صادق (علیه السلام) به مرور تعداد روایان زن به دلیل کنترل شدیدتر حاکمان محدودتر شد. حتی گاهی به کمتر از پنج نفر هم رسید و اغلب این روایان نیز از درون خاندان اهل بیت^ع بودند. در واقع این بانوان نقش واسطه فرهنگی در حفظ جریان تشیع را ایفا نمودند و توانستند در کنار اصحاب امام (علیه السلام) میراث حدیثی شیعه را که مهمترین منبع معارف دینی بعد از قرآن محسوب می شد، به نسل های بعد انتقال دهند.

نمودار تعداد زنان راوی ائمه³ (باتوجه به نرم افزار سیره معصومان)

توجه به گونه‌های مختلف زنان راوی عصر امام صادق (علیه السلام) این نکته را روشن می‌سازد که از دیدگاه امام (علیه السلام) آموزش علوم و مسائل دینی فارغ از زن یا مرد بودن، جایگاه ویژه‌ای داشته است و ایشان از هر فرصتی برای انتقال دانش و معارف دین برای همه افراد جامعه به‌خصوص بانوان استفاده می‌کردند و به آن اهمیت می‌دادند. بانوان راوی با بی‌اعتنایی به مادیات و فداکاری خویش یاور امام (علیه السلام) شدند و با رویکرد سیاسی ایشان همسو گردیدند. زنان شیعه در عصر امام صادق (علیه السلام) را می‌توان از نظر مشارکت سیاسی و فرهنگی در جامعه به دو گروه وابستگان و غیر وابستگان تقسیم نمود که تحت تأثیر و تعلیم مکتب جعفری بودند. آنان با تأسی به تعالیم اسلام واقعی نقش مؤثری در انتقال معارف اهل بیت مدو دفاع از حریم ولایت و تبیین مسائل دینی داشتند. به

سبب نظارت و کنترل امام صادق (علیه السلام) و اصحاب ایشان، این بانوان وظایف مهمی به دوش کشیدند تا معارف حقیقی اسلام بدون هیچ گزندی از تنگ راه‌های انحراف مصون بماند و به سلامت به دست نسل‌های بعدی برسد.

بانو امّ فروه^۱، حمیده مصفا^۲، فاطمه دختر امام (علیه السلام)^۳ و نفیسه خاتون عروس امام (علیه السلام)^۴ از جمله وابستگان و اقوام ایشان بودند. همچنین زنان غیر وابسته و صحابی (اعم از زنان آزاده و کنیز) مانند سعیده و منه^۵ و جدّه ابوطاهر^۶ نیز نقش خود را در پیشبرد اهداف امام (علیه السلام) ایفا کردند و رسالت انتقال مفاهیم شیعه در قالب روایات و سیره معصومین عمده‌سایرین به خوبی به انجام رساندند.

-
- ۱ مادر امام ششم م و از بانوان عارف، صالح و در نهایت ورع و تقوا بودند. امام صادق م درباره وی فرمود: مادرم از ایمان آورندگان و متقین و نیکوکاران بود و خداوند نیکوکاران را دوست دارد. (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴: ۴۷۲)
- ۲ حمیده البربریه المصفا، دختر صاعد بربری اندلسی است، لقب او لؤلؤه (مفید، ۱۴۱۴: ۲۸۴؛ حسون، ۱۳۳۸، ج ۱: ۳۱۱) و کنیه او امّ محمد است. او مادر امام کاظم م، اسحاق و محمد، فرزندان امام صادق م و امّ ولد است. (مفید، ۱۴۱۴: ۲۸۴)
- ۳ شیخ مفید و طبرسی، فاطمه را در زمره دختران امام صادق م؛ ذکر نموده‌اند. (مفید، ۱۴۱۴: ۲۸۴؛ طبرسی، بی تا: ۲۸۴) او و خواهرش، ام فروه را از راویان امام ششم م دانسته‌اند. (برقی، ۱۳۴۲: ۶۲)
- ۴ نفیسه خاتون، دختر حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب (ابن خلکان، ج ۵: ۷۶۷) در سال ۱۴۵ هـ.ق در مکه متولد شد و در مدینه با زهد و عبادت می‌زیست. (حسون، ۱۳۳۸، ج ۱: ۷۷۶) وی عروس امام صادق م و همسرش اسحاق بن جعفر صادق م لقب به اسحاق مؤتمن بود. در سال ۱۹۳ هـ.ق با همسر و فرزندانش به مصر رفت و تا پایان عمر در آنجا زندگی کرد. گفته می‌شود او سی بار حج به جا آورد و در رمضان سال ۲۰۸ هـ.ق، در مصر از دنیا رفت. (خطیب عمری، ۱۴۲۰: ۳۲۶)
- ۵ شیخ طوسی این دو بانو را از اصحاب و راویان آن امام نام برده است. (طوسی، ۱۴۱۵: ۳۴۲) برقی، اردبیلی و میرزا استرآبادی، سعیده و منه، خواهران محمد بن ابی عمیر بیاع سابری را از راویان امام صادق م شمرده‌اند. (برقی، ۱۳۴۲: ۶۴) این دو بانو سال‌ها از محضر امام استفاده و دانش فراوانی کسب کرده بودند و بی تردید هر دو جزء راویان حدیث و مربی بانوان هم‌عصر خود بودند.
- ۶ جدّه ابوطاهر (احمد بن عیسی) امّ ولدی که سربیه نام داشت. این بانو را از اصحاب و روات حدیث از امام صادق م معرفی کرده‌اند. علامه مامقانی سربیه را امامی و پیرو مکتب اهل بیت م دانسته است. (مامقانی، بی تا، ج ۳: ۸۰)

الف) نقش سیاسی بانوان شیعه در عصر امام صادق (علیه السلام)

عملکرد سیاسی به معنای رفتاری است که انسان در موقعیت‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی از خود نشان می‌دهد. بانوان همراه مردان در ساختن جامعه اسلامی مشارکت دارند. برای رسیدن به جامعه‌ای متوازن نقش سیاسی زنان را در کنار مردان باید پذیرفت. نقش آفرینی و مسئولیت‌پذیری انسان در جامعه مختص مردان نیست. چنانچه پیامبر . فرمود: هر کدام از شما مسئول هستید. اصل جنسیت در لحاظ و احراز شرایط مدیریت سازمانی و انجام دادن وظایف آن دخالتی ندارد و بانوان نیز می‌توانند در صورت دارا بودن شایستگی‌های لازم در عرصه مدیریت‌های سازمانی و سیاسی قبول مسئولیت کنند.

گاه برای برون‌رفت از بحران‌ها مدیری ولایت‌مدار و بسیار کارآزموده می‌طلبند تا فرد یا جامعه از شرایط بحرانی به سلامت عبور کنند. انسان ولایت‌مدار در بحران‌ها به روحیه قوی و استقامت نیاز دارد که آیه قرآن به درستی به آن اشاره دارد. آنان که گفتند: آفریننده ما خداست و بر این سخن پایدار و ثابت ماندند؛ بر آنها هیچ ترس و بیمی و حزن و اندوهی (در دنیا و عقباً) نخواهد بود.^۲ بازشناسی زندگانی سراسر حادثه حضرت زینب . بویژه رفتار مدبرانه و عالمانه ایشان در حادثه عاشورا و پس از آن در جریان اسارت نمونه کاملی از مدیریت و موفقیت ایشان در کنترل بحران هاست. اکنون نمونه‌هایی از نقش سیاسی بانوان شیعه در بسط جریان تشیع در دوران امام صادق (علیه السلام) را برمی شمیریم:

۱) درک موقعیت بحرانی

هنگامی که برادر سعیده و منه (فرزندان ابی عمیر) از یاران امام صادق (علیه السلام) ، دچار گرفتاری و چهار سال زندانی شد، سعیده کتاب‌های برادرش را که بیش از ۹۴ کتاب بود، در محلی (اتاقی) ضبط کرد. (صادقی اردستانی، ۱۳۷۵: ۳۲۶؛ غروی نائینی، ۱۳۷۵: ۲۰۶) این اقدام این بانو، جسارت، درایت و فهم دقیق این بانو را از شرایط و نمونه‌ای از درک وضعیت بحرانی را نشان می‌دهد؛ درایتی که در حفظ آثار شیعه مؤثر بوده است.

۱ «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ». (مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۳۸)
 ۲. إِنْ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ. (احقاف: ۱۳)

۲) وصایت

هر امامی به امام پس از خود وصیت می‌کرد. گاه این امر به دلیل شرایط سخت سیاسی و به خطر افتادن جان امام بعدی با تقیه همراه بود و امام بالاجبار مستقیماً وصی خویش را اعلام نمی‌نمود که در مورد برخی معصومین^۳ گزارش‌های تاریخی در مورد انتخاب وصی موجود است. اطمینان پیشوای ششم (علیه‌السلام) به فاطمه، دخترشان و معرفی نمودن ایشان به‌عنوان وصی (مسعودی، بی‌تا: ۱۶۳) نشان از حافظ سر بودن بانو فاطمه در منزل پدر دارد و بزرگی شخصیت و پایداری او در راه ولایت و یاری رساندن به امام زمان خویش را نمایان می‌سازد. همچنین یکی از پنج وصی معرفی شده هنگام شهادت امام صادق (علیه‌السلام) بانو حمیده بودند. (قرشی، ۱۴۱۳، ق، ج ۱: ۴۱۵-۴۱۶) هرچند که این اقدام ایشان سیاسی و از باب تقیه بود، ولی اصل عمل نشان‌دهنده عظمت شخصیت این بانوان است.

الف-۳) هجرت

هجرت در راه خدا و خشنودی او و به خاطر حفظ ایمان، یکی از مؤلفه‌های اساسی فرهنگ سیاسی تشیع است. در منطق اسلامی هجرت اصلی هم‌طراز با اصل جهاد است و آثار و نتایج حاصل از آن در خدمت تحقق اهداف و آرمان‌های اسلام قرار می‌گیرد. ظلم حُکام عباسی، آزار و اذیت شیعیان به‌خصوص علویان، سبب هجرت شیعیان به مناطق مختلف و گسترش قلمرو شیعه در نقاط مختلف جهان شد. مصر، یکی از مناطق دور از دست‌گاه خلافت بود که نفیسه خاتون، آنجا را برای حفظ جان و دین خویش انتخاب نمود. نفیسه خاتون در طول عمر خویش فقط به بُعد عبادی نپرداخت و هجرت وی حرکت سیاسی محسوب می‌شود. وی حتی در مقابل ظلم حاکم وقت مصر نیز نامه‌ای اعتراض‌آمیز نوشت و موجب تغییر رفتار وی شد. (ابوکف، ۱۱۱۹: ۱۰۸)

حضور بانو نفیسه میان مردم آن منطقه تأثیر زیادی گذاشت و موجب علاقه‌مندی بیشتر مردم آن دیار نسبت به خاندان اهل بیت^۴ شد. هجرت سیده نفیسه خاتون به مصر و تبلیغ دین از

جانب ایشان اثرات مثبت و سازنده‌ای میان مردم آن دیار باقی گذاشت و زمینه گسترش فرهنگ تشیع در آن منطقه جغرافیایی را فراهم کرد.

ب) نقش فرهنگی بانوان شیعه در عصر امام صادق (علیه السلام)

فرهنگ به‌عنوان شکل دادن به ذهن و رفتار عمومی جامعه است که حرکت جامعه بر آن اساس شکل می‌گیرد. اندیشیدن و تصمیم‌گیری جامعه بر اساس فرهنگی است که بر ذهن آنها حاکم است. (رهبری در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۷۷/۱۰/۱۵) جامعه مورد نظر این نوشتار یک جامعه دینی است که فرهنگ الهی خاصی بر آن حاکم است. عبارت «فرهنگی» به واژه‌های گفته می‌شود که منسوب به فرهنگ باشد.

شیعیان دوره امام صادق (علیه السلام) به‌عنوان یکی از طبقات اجتماعی می‌بایست از مسائل پیرامون جانشینی و امامت باخبر می‌شدند و خط فکری و فرهنگی آنان حفظ از انحرافات فکری آن زمان بود. در این میان تلاش بانوان راوی شیعی بر شناخت امام و اطلاع از مسائل مربوط به ایشان متمرکز می‌شد؛ تا هم خود این معرفت را به دست آورند و هم بتوانند آن را به جامعه منتقل کنند. بانوان با فعالیت‌های خود و تعامل با شیعیان و اطاعت از رهنمودهای معصوم (علیه السلام) نقش بسزایی در بسط جریان فکری تشیع داشتند.

نقش فرهنگی بانوان را در کسب دانش، نقل روایت، پرسش و پاسخ و انتقال فرهنگ ناب تشیع می‌توان برشمرد که در ادامه نمونه‌هایی بیان می‌شود:

بانو ام فروه^۱ راوی حدیث بود و به‌عنوان الگوی زنان در اجتماع حضوری ثمربخش داشت. حتی وکالت در پرداخت وجوه به خانواده‌های شیعه امام (علیه السلام) در مدینه نیز (به همراه بانو حمیده) بر عهده ایشان بود. در مسائل علمی بسیار متبحر بودند تا جایی که از علم غیر معصوم بی‌نیاز بودند. در یکی از روزها ام فروه در کنار خانه خدا بعد از استلام کعبه (با دست چپ) به

فردی که به او اعتراض کرد، پاسخ داد: ما با بهره‌گیری از علوم ائمه‌عزیز علم تو بی‌نیازیم. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۰؛ غروی نائینی، ۱۳۷۵: ۸۸) این گزارش نشان می‌دهد ایشان افزون بر احترام نزد پیشوای ششم (علیه‌السلام)، دارای مقام معنوی و جایگاه اجتماعی میان افراد جامعه نیز بودند. این امر همچنین، نشان‌دهنده تسلط ایشان بر مسائل دین اسلام و احکام الهی است.

بانو حمیده راوی حدیث بود. روایت معروف پیشوای ششم (علیه‌السلام) در مورد نماز را که اصحاب امام نقل کرده‌اند از حمیده شنیده‌اند. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «به‌راستی که شفاعت ما به کسی نرسد که نماز را سبک شمارد». (صدوق، ۱۳۶۳: ۲۲۸؛ عده‌ای از علماء، ق ۱۴۲۳: ۴۷۲) نقل راویان مرد از بانو حمیده بیانگر حضور وی در مجامع علمی و حدیثی و مورد وثوق بودن ایشان است. اعتماد شیعیان به زنان مؤمنه نشانه حضور مثبت و اثرگذار آنان در اجتماع و سیاست است.

بانو حمیده با بهره‌گیری از مکتب اهل بیت مدبر مقامات علمی به درجه‌ای رسید که امام صادق (علیه‌السلام) به بانوان می‌فرمود: در مسائل و احکام فقهی به ایشان رجوع کنید. (قمی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۳۳۵) برای مثال عبدالرحمن بن حجاج از امام ششم (علیه‌السلام) پرسید: برای حج کودکی همراه ماست که تازه متولد شده است. چگونه او را مُحَرَّم کنیم؟ امام (علیه‌السلام) فرمود: مادرش نزد حمیده برود از او بپرسد. (غروی نائینی، ۱۳۷۵: ۱۵۲) بنابر این گزارش، امام (علیه‌السلام) با ارجاع بانوان به بانو حمیده پاسخ دادن زنان به سؤال شرعی را جایز دانسته‌اند. اجازه پاسخ داشتن بانو حمیده مبین تسلط علمی ایشان بر مسائل شرعی است.

از امام کاظم (علیه‌السلام) در مورد بعضی از حقوق بانوان و مسائل مربوط به آنان سؤال شد؛ ایشان فرمود: از من درباره حقوق می‌پرسید؟ پدرم برای اعطای حقوق اهل مدینه، مادرم و ام‌فروه (مادربزرگم) را می‌فرستاد. (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۵: ۵۴۴) از روایت پیشین میزان اطمینان امام صادق (علیه‌السلام) به این بانوان را می‌توان دریافت؛ باوجود اینکه ایشان و کلابی در شهرهای دیگر داشتند، ولی امور وکالت مردم مدینه را به این دو بانو سپردند. علاوه بر آن در شرایط سخت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، تدبیر و شجاعت آن بانوان آشکار است. اگر این ویژگی‌های ناب در ایشان نبود، امام صادق (علیه‌السلام) هرگز این کار را به آنان نمی‌سپردند.

سیده نفیسه، در مصر، مفسر و مبلغ دین بود. به دلیل بهره‌مندی از علوم لدنی در علم حدیث و تفسیر قرآن تبحر داشت. مورخان و شرح حال‌نویسان او را به دانش و فصاحت بیان می‌ستایند و به خاطر علم و تقوای ایشان، علمای هم‌عصرش در محضر وی حاضر می‌شدند. (ابو کف، ۱۱۱۹: ۱۰۵-۱۰۶)

اهل مصر به کرامات و عبادات و دعا‌های نفیسه خاتون بسیار معتقد بودند. حتی علمای مذاهب دیگر برای این بانو احترام قائل بودند. به عنوان نمونه هنگامی که شافعی فوت کرد، بر حسب وصیتش جنازه او را دور خانه نفیسه طواف دادند. همچنین شافعی وصیت کرد که نفیسه بر جنازه‌اش نماز بخواند (ابن خلکان، بی‌تا، ج ۵، ص ۷۶۷)

می‌توان گفت علم و دانش ویژه هیچ طایفه و قشری نیست؛ بلکه همه انسان‌ها (اعم از زن و مرد) می‌توانند از این فضیلت بهره‌مند شوند. باید عرصه کسب دانش برای همگان در شرایط یکسان فراهم شود و امام صادق (علیه السلام) این امکان را برای زنان جویای معرفت فراهم نمود. ایشان با استفاده از دوره‌ی فرصت (تغییر دولت اموی به عباسی) مکتب علمی خویش را گستراند و شاگردان زیادی را تربیت نمود. هنگامی که کنیزان امام (علیه السلام) نیز مانند زنان آزاد دارای فضل و دانش می‌شوند، این نکته آشکار می‌شود که ایشان برای تعلیم همه مسلمانان تلاش داشتند و برای افزودن علم آنان دریغ نمی‌کردند و کنیزانی که در این خاندان رشد کردند، از علوم واقعی اسلامی بهره بردند و موجب هدایت مسلمانان و به ویژه شیعیان نیز شدند.

از ویژگی‌های مکتب علمی و دانشگاه جعفری حضور زنان دانشمند در محضر ایشان است. تا جایی که بانوانی همچو ام الحسن، ام سعیده، ام ولد مغیره، قنواء، حره، حماده، رباب، حبیبی اخت میسر، حماده بنت رجاء، ام بکر، ام اسحاق بنت سلیمان، ام الاسود، ام سعید الاحمسیه، ام عثمان (جویره) جدّه ابی طاهر، جوهره جاریه ابی عبد الله، عمه حسن بن مسلم، عمه محمد بن مارد (زیاد)، غنیمه ازدی، هرئیه (هرینه) بادیه. (برقی، ۱۳۴۲: ۶۲؛ خویی، ۱۴۰۹، ج ۲۳: ۲۰۱) غنیمه دختر عبد الرحمن بن نعیم ازدی غامدی، عمه بکر بن محمد بن عبد الرحمن بن نعیم ازدی است. قنواء دختر رشید هجری، کلثم دختر یوسف بن عمران بن میثم (غروی نائینی، ۱۳۷۵، ۵۲ -

(۲۹۳) در این دانشگاه رشد یافتند.

تعداد فراوانی از بانوان شیعه نیز به‌عنوان راوی امام (علیه‌السلام) بودند که در تبلیغ و ترویج مکتب شیعه سهم مهمی داشتند. روایاتی که امروزه در اختیار ما قرار دارد، مدیون نقش روایتگری راویان حدیث است که با کوشش بسیار آنها را حفظ کردند و نقش بانوان، به‌عنوان بخشی از این راویان، مشخص است.

بررسی زندگی بانوان فرهیخته و مؤثر در این دوران افزون بر روشن ساختن اوضاع سیاسی - فرهنگی آن روزگار، راه‌های عملی دفاع از ولیّ خدا و دین الهی را نیز به تصویر می‌کشد. بانوان در پرتو تعلیمات امام صادق (علیه‌السلام) علاوه بر شناخت امام زمان خویش برای بصیرت‌افزایی شیعیان تلاش کردند. آنان با تحصیل علوم، مسائل شرعی و اجتماعی مردم به ویژه بانوان را برطرف نمودند. با نگاهی به گزارش‌های تاریخی، دقت به اسامی بانوان و توجه به تعداد اصحاب امام می‌توان دریافت که اصحاب ایشان در خانواده خویش نیز مباحث علمی را مطرح می‌کردند. زیرا اغلب زنان فاضله، همسران، دختران و یا اقوام نزدیک اصحاب امام صادق (علیه‌السلام) بودند که در علوم اسلامی تبحر داشتند. افزون بر آن، این بانوان اگر سؤالی داشتند با مراجعه مستقیم به خود امام (علیه‌السلام) به پاسخ می‌رسیدند و این چنین از دریای علم اهل بیت سیراب می‌گشتند و گره‌گشای سایر بانوان نیز می‌شدند.

نتیجه‌گیری

بانوان در طول تاریخ به موازات وظیفه و نقش اصلی خویش، در امور مختلف نیز شرکت نمودند و مؤثر بودند. شرایط اجتماعی و سیاسی در عصر پیشوای ششم (علیه‌السلام) تأثیر مستقیمی بر تعداد راویان زن داشته و موجب افزایش تعداد آنان در این دوران شد. در واقع این بانوان نقش واسطه فرهنگی در حفظ جریان تشیع را ایفا نمودند و توانستند در کنار اصحاب امام (علیه‌السلام) میراث حدیثی شیعه را که مهم‌ترین منبع معارف دینی بعد از قرآن محسوب می‌شد، به نسل‌های بعد انتقال دهند و اثر مثبتی بر جای گذارند که در این نوشتار نموداری از تعداد بانوان راوی ارائه شد.

بانوان شیعه در عصر امام صادق (علیه‌السلام) به لحاظ شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به دودسته وابستگان و غیر وابستگان تقسیم شدند. آنان با ایفا نقش‌هایی نظیر نقل روایت، دفاع از امامت، و کالت، وصایت، هجرت و تبلیغ فرهنگ ناب شیعه، گام مؤثری در پیشبرد اهداف مکتب جعفری، ترویج علوم اسلامی، حفظ و نقل احادیث امامت برداشتند.

بنا بر گزارش‌های تاریخی به نظر می‌رسد به دلیل ایجاد محدودیت برای اصحاب امام و تنگ شدن دایره ارتباط امام و شیعیان، نقش بانوان شیعه در این دوره بیشتر از پیش می‌شود. لذا زنان شیعه با تحصیل علم، حمایت از همسران خویش و تربیت شیعیان آگاه در آن بحران سیاسی، تهدیدها را به فرصت تبدیل کردند و در انتقال فرهنگ شیعه به نسل‌های بعد از خود اثرگذار بودند و حضور پررنگی در پیشبرد اهداف فرهنگی و سیاسی امام صادق (علیه‌السلام) داشتند. البته میزان تأثیرگذاری این بانوان در علوم مختلف جای بررسی دارد و بررسی طبقه بانوان راوی زن و تحلیل عملکرد و استراتژی آنان در عرصه‌های مختلف و جایگاه زنان در عصر امام صادق (علیه‌السلام) نیاز به پژوهشی دیگر دارد.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن خلکان، احمد بن محمد، *وفیات الاعیان و انباء الزمان*، محقق عباس احسان، دارالفکر، بیروت، بیتا.
- ۲- ابن طاووس، علی بن موسی، *اقبال الاعمال*، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۶ ش.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، دار صادر، بیروت: ۱۴۱۴ ق. چاپ سوم.
- ۴- ابوکف، احمد، *آل بیت النبی فی مصر*، دارالمعارف، قاهره، ۱۱۱۹ ه.ق.
- ۵- اعلمی حائری، محمدحسین، *تراجم اعلام النساء*، بی نا، لبنان، ۱۴۰۷ ه.ق.
- ۶- امین، سید محسن، *اعیان الشیعه*، تحقیق حسن امین، دارالمعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۳ ه.ق.
- ۷- برقی، ابو جعفر احمد بن محمد بن خالد، *رجال برقی*، انتشارات دانشگاه، تهران، ۱۳۴۲ ه.ش.
- ۸- بروس کوئن، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه توسلی، غلامعباس، فاضل، رضا، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۷ ش.
- ۹- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۷۷ ش.
- ۱۰- جاسم، محمد حسین، *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*، سیدمحمدتقی آیت‌اللهی، امیرکبیر، تهران، بیتا.
- ۱۱- حسون، محمد، ام علی مشکور، *اعلام النساء المومنات*، دارالاسوه للطباعه و النشر، تهران، ۱۳۳۸.
- ۱۲- حلی، ابومنصور جمال‌الدین، *خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال*، موسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.
- ۱۳- حیدر، اسد، *الامام الصادق (علیه السلام) والمذاهب الاربعه*، حسن یوسفی اشکوری، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۶۹ ه.ش.
- ۱۴- خطیب عمری، یاسین، *الروضه الفیحاء فی تواریخ النساء*، تحقیق عبدالحکیم حسام ریاض، موسسه الکتب الثقافیه، بیروت، ۱۴۲۰ ه.ق.

- ۱۵- خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، مدینه العلم، قم، ۱۴۰۹ ه.ق. چاپ چهارم.
- ۱۶- زرکلی، خیر الدین، الأعلام، قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۶ م، ۱۴۰۶ ه.ق.
- ۱۷- زیدان، جرجی، تاریخ تمدن جهان اسلام، علی جواهر کلام، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۲ ه.ش.
- ۱۸- شریف القریشی، باقر، موسوعه الامام الصادق (علیه السلام)، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۱۳ ه.ق.
- ۱۹- صادقی اردستانی، احمد، زنان دانشمند و راوی حدیث، انتشارات تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۲۰- صدوق، محمد بن علی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، علی اکبر غفاری، قم، ۱۳۶۳ ه.ش. چاپ هفتم.
- ۲۱- -----، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه پهلوان، منصور، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۸ ش.
- ۲۲- طبرسی، ابی علی الفضل بن الحسن، اعلام الوری باعلام الهدی، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، بی تا.
- ۲۳- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک، ابوالقاسم پاینده، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۲۴- طوسی، محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ه.ق.
- ۲۵- عده ای از علماء، الأصول الستة عشر (ط - دار الحدیث)، مؤسسه دارالحدیث الثقافیه - ایران، قم، ۱۴۲۳ ه.ق، ۱۳۸۱ ه.ش. چاپ اول.
- ۲۶- عمید، حسن، فرهنگ عمید، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۹ ش.
- ۲۷- غروی نایینی، نهل، تاریخ شیعه (تا قرن پنجم)، شیعه شناسی، قم، ۱۳۸۶ ه.ش.
- ۲۸- غروی نایینی، نهل، محدثات شیعه، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۲۹- قمی، شیخ عباس، منتهی الامال فی تواریخ النبی و الال، مبین اندیشه، تهران، ۱۳۹۰ ش.
- ۳۰- کحاله مؤسسه الرساله، عمر رضا، اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام، ج ۵، بیروت،

۱۴۰۴ ه.ق، ۱۹۸۴ م.

- ۳۱- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *اصول کافی*، ترجمه جواد مصطفوی، کتاب فروشی علمیه اسلامیة، تهران، ۱۳۶۹ ه.ش. چاپ اول.
- ۳۲- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *الكافی*، علی اکبر غفاری، محمدآخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ه.ق. چاپ چهارم.
- ۳۳- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *کافی*، دارالحدیث، قم، ۱۴۲۹ ه.ق. چاپ اول.
- ۳۴- مامقانی، عبدالله، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، بی تا.
- ۳۵- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الانوار*، ج ۱۱۰، چاپ دوم، مؤسسه الوفاء بیروت، ۱۴۰۳ ه.ق.
- ۳۶- مسعودی، علی بن حسین، *اثبات الوصیه للإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام)*، مکتبه مرتضویه، نجف، بی تا.
- ۳۷- مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴ ه.ش.
- ۳۸- شیخ مفید، محمد بن نعمان، *أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات شیخ مفید*، المؤتمر العالمی للشیخ المفید، قم، ۱۴۱۳ ق.
- ۳۹- شیخ مفید، محمد بن نعمان، *الارشاد*، دارالمفید، بیروت، ۱۴۱۴ ه.ق، ۱۹۹۳ م. چاپ دوم.
- ۴۰- نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی (فهرست اسماء مصنّفی الشیعه)*، مکتبه الداوری، قم، بی تا.
- ۴۱- نرم افزار سیره معصومان، مؤسسه تحقیقاتی نور.